РОЗДІЛ 5
ВИСУНСЬКА І БАШТАНСЬКА РЕСПУБЛІКИ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

Історико-героїчні події, що відбувалися в південноукраїнських степах не могли не зацікавити письменників, поетів, композиторів та кінорежисерів. І тому образи героїв-повстанців Висунської та Баштанської республік знайшли своє висвітлення в літературі та різних жанрах мистецтва.

У перше нарис про Висунську республіку опублікував у 1927 р. в журналі «Всесвіт» Г.Л. Раппепорт – член професійної спілки фотографів м. Херсону та Херсонського повіту, м. Миколаєва та Дніпровського повіту Таврійської губернії, який з 1920 р. працював у донецькій газеті «Кочегарка», активно співробітничав із харківським журналом «Всесвіт», московськими газетами «Известия», «Правда», журналами «Огонек», «Работница», «Крестьянка», з ленінградськими журналами «Наука и техника», «Красная нива», «Красная панорама», «Экран». Г. Раппепорт був відомий як надзвичайно талановитий фотокореспондент. Його запрошували до співробітництва, коли був потрібен «фотодокумент, действующий на читателя без текста или с чуть заметным текстом, но идущий как самостоятельный материал» [1]. Нарис Г. Раппепорта «Висунська народна республіка» об'єднав у собі дві грані таланту митця: журналіста-репортера і фотографа. Пожовклі сторінки журналу «Всесвіт» зберегли для нас текст, написаний за свідченнями очевидців-учасників подій та ряд фотографій, які вже тоді – в далекому 1927 – стали унікальними [2].

У 30-х рр. XX ст. Висунськ і Полтавку-Баштанку відвідав український письменник Ю. Яновський. Кілька місяців він прожив на Миколаївщині, зустрічався з учасниками повстансько-партизанського руху: З. Мурляном, М. Іванцем, Я. Кужільним, С. Божком, М. Руденком, Г. Скиданом [3]. Героїка південноукраїнського степу вплинула на письменника і вилилася в написання романів «Вершники», «Чотири шаблі» (заборонений на той час цензурою) та революційної драми «Дума про Британку».

В основу роману «Чотири шаблі» було покладено факти, пов'язані з селянським повстанським рухом на Півдні України. Працюючи головним редактором Одеської кінофабрики, Ю. Яновський познайомився

і потоваришував із легендарним військовим діячем українського партизанського руху Ю. Тютюнником. Саме він розповів письменнику чимало цікавого з тих героїчних часів, із яскравими подробицями, деталями, які й були використані у романі. Твір був різко засуджений ортодоксальною вульгарно-соціалістичною критикою як націоналістичний, неправдивий, наклепницький стосовно тріумфальних дій Червоної армії під проводом комуністів. Авторові дорікали за оспівування анархії та отаманства. За ці серйозні «вади» «Чотири шаблі» надовго були викреслені з української літератури, перші видання заховані до спецфондів. Митця змусили виправдовуватися за переклади роману чеською та німецькою мовами, появу їх за кордоном, а невдовзі й прилюдно засудити роман як свою помилку. Певно, треба було мати в серці багато мужності, щоб витримати всі звинувачення за цей по-справжньому щирий, чесний і правдивий твір, щоб насильно змінити свої ідейно-художні орієнтири, власне, відректися від свого «Я». «Чотири шаблі» стали останнім твором, у якому Яновський був ще самим собою [4].

Прагнучи увіковічнити в слові визвольний рух рідного народу, Ю. Яновський втілив його, насамперед, у героях «Чотирьох шабель». «Присвячую партизанам України» – ці слова стоять біля автографа твору, однак не ввійшли в жодне його видання. Проте, продовжилися у «Вершниках» та «Думі про Британку».

Ю. Яновський – видатний український романіст, новеліст, драматург і поет, який увійшов до української літератури як натхненний романтик революції. Він добре усвідомлював, що сила художньої прози – це, насамперед, сила реалізму, тому і весь його творчий шлях проходив від романтичної ескізності ранніх образів до картин реалістичної конкретики життя. Його улюблені герої – трудівники і воїни, мислителі й творці, люди з розвинутим почуттям прекрасного, люди високих духовних поривів і активного діяння. Кращі твори Ю. Яновського – стали окрасою українського мистецтва слова та світової літератури.

У духовному формуванні і творчості Яновського значну роль відіграли його рідний південний український степ, що прославив себе переможними повстаннями 1919 року, і дружба з такими різними людьми, як Ю. Тютюнник, О. Довженко та М. Хвильовий. Він виріс у Єлисаветграді, одній із нових «столиць» степової України, в місті, що ввібрало в себе дух традицій козацького степу [5].

Суттєвим для письменника було те, що Єлисаветград був одним із осередків керованого Григор'євим і Тютюнником великого селянського повстанського руху, який боровся проти всіх без винятку чужоземних інтервентів – німців, денікінців, більшовиків. Цей рух, в якому, наче відродився воєнний геній і козацький дух історичного Запоріжжя,

Яновський переживав юнаком як очевидець, а пізніше самостійно усвідомив його характер і значення та відтворив його образ у своїх творах.

Картини сільського життя, події громадянської війни, ідеї оновлення світу зробили значний вплив на формування світоглядних переконань Ю. Яновського. Значну роль у визначенні своєрідності таланту поета, прозаїка і драматурга відіграли освоєння кращих традицій вітчизняної та світової літератури, народної пісні й думи, схильність до мрійливості, фантазування.

Проте найвпливовішим, найавторитетнішим для нього був, мабуть, все-таки його власний внутрішній голос, те, що можна назвати совістю художника, його пристрастю і його власним, не позиченим розумінням світу.

Справжнє визнання драматурга Ю. Яновському принесла романтична трагедія «Дума про Британку» (1937) [6], вперше видана окремою книжкою Держлітвидавом України в 1938 р. У Рукописному відділі Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка зберігається вісім редакцій твору. В архіві ж самого письменника нараховується кілька сотень чорнових заміток до героїко-революційної трагедії і близько ста варіантів назв.

У першому пункті плану роботи над патетичною трагедією Ю. Яновський зазначив: «М'ятежне село – виселене 150 років тому в степи – знову стало вільним, як колись, коли воно било панів і розігнало суд. А тепер його ідея – республіка…» [7]. Яке ж село мав на увазі драматург? Виявляється – Висунськ. А допоміг відповісти на це запитання відомий миколаївський письменник, журналіст, художник – А. Сірош у своїх публікаціях «Прототипи героїв Юрія Яновського» та «Хто прототипи героїв драми Ю. Яновського?» [8; 9].

У результаті – склався логічний ланцюжок, розроблений Яновським. Виселене у степи повстале село – це Турбаї з Турбаївським повстанням. За його прикладом козацька голота на чолі з Федором Британом повстала у містечку Батурино Чернігівської області та була за це була виселена до Висунська. Висунчани-батуринці підняли повстання проти денікінців продовживши давні козацькі традиції. Таким чином, маємо: Турбаї – Батурино – Висунськ. А також прізвище Ф. Британа – історичної особи, яка пов'язує всі ці події. Звідси – назва драми «Дума про Британку» – написана на основі подій Висунської народної республіки.

Важливою є ще одна історична паралель. Турбаївське повстання 1789-93 рр. це один із найбільших антикріпосницьких селянських виступів у Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Відбулося у селі Турбаях Градизького повіту Катеринославського намісництва (тепер Глобинський район Полтавської області). Безпосередньою причиною повстання стала спроба селян добитися звільнення від кріпосної залежності.

У червні 1788 року сенат прийняв рішення про визнання козацьких прав і привілеїв лише за 76 турбаївськими родинами (у селі проживало близько 2 тисяч осіб), які ще у 1738 році були переведені у козаки миргородським полковником Василем Капністом. Ухвала сенату, яку турбаївцям було оголошено 5 (16 січня) 1789 року, викликала невдоволення в частини селян, чиї козацькі права не були визнані. Селяни, вирішивши добитися волі власними силами, вони негайно відмовилися працювати на панщині, перестали коритися Базилевським і створили самоврядування за козацьким зразком на чолі з Назаром Оліфером (отаман), Григорієм Яструбенком (суддя) та Трохимом Довженком (писар). Найважливіші питання вирішувались на загальному сході жителів села [10].

Для врегулювання «справи про козацтво» і втихомирення селянського заворушення у село в травні 1789 року прибули представники земського суду разом із військовою командою. Проте суд, під впливом поміщиків Базилевських, визнав козаками лише 29 турбаївців, до того ж з'ясувалося, що судді не мали і списку осіб, визнаних сенатом приналежними до козацького стану.

8 (19 червня) селяни висловили свої обурення проти такого рішення суду і за ініціативою селян Г. Ракші, Степана і Леонтія Рогачків, Мусія і Мануйла Пархоменків, Г. Величка, А. Бондаря, Семена Помазана та інших розпочали збройне повстання. Озброївшися косами, списами, кочергами вони обеззброїли військову команду, побили і заарештувавши членів суду, добилися від них написання документа про «добровільне переведення в козаки» турбаївських селян, напали на панський будинок, вибили вікна й виламали двері, стали розбирати майно, а самих поміщиків – Івана, Степана та Марію Базилевських – забили до смерті. Запровадивши самоврядування – «Громадську збірню», селяни протягом чотирьох років самостійно вирішували всі громадські справи. За прикладом турбаївців виступили селяни навколишніх сіл Очеретувате, Кринок, Остап'я.

Через ускладнення міжнародного становища (війни з Туреччиною і Швецією, революційні події у Франції) уряд Катерини II тривалий час намагався припинити селянський виступ без застосування військової сили. Проте, зазнавши невдачі, власті вдалися до жорстоких каральних дій. У червні 1793 року в село було введено батальйон піхоти Бузького єгерського полку і 200 козаків, на озброєнні яких було навіть дві гармати. Урядові війська провели масові арешти селян. Суд над повстанцями тривав з 11 (22 липня) 1793 року до 31 січня (11 лютого) 1794 року. Найбільш активних учасників побили канчуками, вирвали ніздрі, зробили на щоках і лобі тавро «вор» і відправили на довічні каторжні роботи в Тобольськ, інших – покарали канчуками. 15 селян після знущань померли.

Частину турбаївців було виселено у степи Херсонської і Таврійської губерній. Власті змінили навіть назву села Турбаї, перейменувавши його у Скорбне (до колишньої назви повернулись лише у 1919 році) [11].

Таким чином, «спрацював» хронологічний та термінологічний ланцюжки: 1789-1919 і як наслідок: Турбаї – Скорбне – Турбаї – Висунськ.

Перший значний виступ висунчан проти самодержавства відбувся під час революції 1905-1907 рр.: було роззброєно поліцію й розігнано суд. «У січні 1906 року Висунськ захопили козаки. П'ятьох активних учасників повстання рішенням військово-польового суду було страчено, багатьох засудили на каторгу, відправили на поселення до Сибіру. Серед засуджених був Федір Савич Юхименко – майбутній голова уряду Висунської народної республіки, виведений Ю. Яновським в образі Лавріна Устиновича Мамая – керівника Британської республіки» [12]. Особисто драматург познайомився з Ф. Юхименком у 1929 р. на будівництві Дніпрогесу.

Досконало вивчивши історію повстанських осередків степової України, Яновський зрозумів: цього епізоду громадянської війни не можна обійти. Про нього слід розповісти сучасникам і наступним поколінням. І розповісти так, щоб мистецька простота та епічна велич органічно зливалися з поетичною привабливістю, а героїчні образи замальовувалися у плані революційно-романтичної символіки [13].

Поетика народних дум та пісень була найближчою до творчості Ю. Яновського. Органічне злиття епічної розповіді з романтичною піднесеністю та глибоким ліризмом захоплює нас у романі в новелах «Вершники». Тому й «Дума про Британку» написана в дусі українського народного епосу і нагадує народні думи не тільки монументальністю характерів, а й піднесеним урочистим стилем викладу [14].

В основу сюжету «Думи про Британку» Ю. Яновський поклав справжні події, що відбувалися у Висунську, Полтавці-Баштанці та інших територіях степової України в 1919 році. Проте образи героїв не слід оцінювати «критеріями звичайної життєвої, а тим більше побутової правдоподібності, бо Ю. Яновський зображав виняткові характери і показував їх у незвичайних обставинах гострої революційної боротьби» [15].

Мудрий філософ, живе втілення довголіття народу, Мамаїха – баба Лавріна Устиновича – в найтрагічніший момент протистояння з ворогом говорить: «Слухайте, люди, старшої од мене в селі немає… І скажу вам… Ця війна народна! Вона вгодна Богу» [16].

До революційно-романтичного символа піднесений і реалістичний образ уповноваженого ревкому Єгора Івановича. Його праобразом був Сергій Давидович Аносов – представник Миколаївського підпілля у Висунську, знайомий Ф. Юхименка по Херсонській каторжній в'язниці [17].

Високохудожньо змальовує Ю. Яновський і представника інтелігенції – вчителя Матвія Степановича. Його праобраз можна знайти серед членів ревкому Полтавки-Баштанки. «1918 року в Баштанці був створений ревком. До його складу, крім робітників та селян (В. Гайдука, П. Тура, Н. Руденка) та інших, увійшов учитель Іван Васильович Легенький. Колишні повстанці згадували, що вони збиралися на квартирі Легенького і мріяли про той час, «коли герої будуть з'являтися з народних мас – цілим потоком, коли ціла країна буде героєм» [18].

Знамениті фінальні слова одинадцятирічного сина Ганни Іванової Романа: «Нас усіх розстріляли, а я встав…» [19]. Цим образом Ю. Яновський утверджує ідею безсмертя селянської вольниці, незламного козацького духу. В. Петренко вважає, що в образа Романа також був реальний прототип – Роман Іполитович Фощенко, якому в 1919 р. також було одинадцять років. «Юрій Яновський неодноразово зустрічався з Романом Іполитовичем, який ділився з письменником своїми дитячими спогадами про повстання» [20].

Уродженець Баштанки Р. Фощенко став режисером Київської кіностудії хронікально-документальних фільмів. За період з 1944 року до 1970 року він написав сценарії та створив 60 документальних фільмів, кіножурналів. До 50-річчя Баштанської республіки він створив фільм «Сини Баштанської республіки» [21].

Знайшли своє відображення події Висунської та Баштанської республік і у художньому кіно. Відомий український режисер, письменник-шістдесятник, сценарист, актор, уродженець міста Первомайськ Миколаївської області Микола Вінграновський разом з Ігорем Вєтровим у 1969 р. зняв художній фільм «Дума про Британку», де особисто зіграв роль Петра Несвятипаски [22]. Сценаристом фільму був Ю. Пархоменко, а музику написав П. Майборода. Фільм було знято на кіностудії імені О. Довженка, а головні ролі виконали відомі українські актори: В. Мірошниченко, М. Олялін, Н. Поліщук, К. Степанков, К. Єршов, О. Найдук [23].

Перед зйомками свого нового кінофільму «Дума про Британку» за однойменною п'єсою Ю. Яновського кінорежисер М. Вінграновський вирушив у поїздку по Україні, вибираючи місця, де б «розгорнулися» події далекої громадянської війни. Мандруючи берегами Хаджибейського лиману, на одному з пагорбів, де відкривалися степові простори і як на долоні лежала водна гладінь, М. Вінграновський, не приховуючи задоволення від поїздки, твердо сказав: «Отут буду знімати свою «Британку»! Ця поїздка засвідчила, як ретельно готувався режисер до здійснення своєї нової кінороботи.

Зйомки кінокартини «Дума про Британку» проходили неподалік с. Алтестове Роздільнянського району Одеської області в теплі осінні

дні 1969 року. З раннього ранку і режисер, і актори, і піротехніки були вже на ногах. У долині біля Алтестового стояла велика кількість гнідих і сірих коней, яких привезли для «червоних» і «білих» вершників. На пагорбах, що підіймалися над лиманом, у «бойових сутичках» вирішувалася доля селянської республіки. Під час перегляду кінокадрів в одеському кінотеатрі «Батьківщина» М. Вінграновський вирішив деякі з них перезняти. Це вдалося зробити дещо пізніше [24].

О. Гончар назвав драму Ю. Яновського «Кришталевою «Думою», що повіяла «свіжим ароматом грозової ночі в спалахах сухих блискавиць» [25].

За мотивами «Думи про Британку» заслужений діяч мистецтв Української РСР у В. Губаренко у 1970 р. створив оперу «Мамаї» [26]. Особливе місце в творчій біографії Губаренка належить С. Турчаку. Вони були майже ровесниками. Діти війни, підлітки сорокових, молоді люди шістдесятих. Обидва відчували своє творче покликання як долю. Турчак підтримав і перші музично-театральні задуми Губаренка. Сподіваючись на перспективу постановки першої своєї опери «Загибель ескадри» на київській сцені, композитор у рекордний термін підготував партитуру, вніс запропоновані зміни. «Ця опера, – писав у листі до композитора С. Турчак, – повинна бути на найвищому рівні. Ти не маєш права на написання посередніх творів, бо ти хороший композитор і музикант. Від тебе всі очікують більше, можливо, навіть більше, ніж від будь-кого іншого». Аби безпосередньо брати участь у створенні київського спектаклю, Губаренко майже рік жив у готелі в Києві, тісно спілкуючись із постановочною групою: диригентом С. Турчаком, режисером Е. Пасинковим, художником Ф. Ніродом, хормейстером В. Колесником, солістами Г. Туфтіною, Д. Гнатюком, В. Третяком та багатьма іншими.

Услід за блискучим дебютом на київській сцені створюються ще два нових спектаклі за творами Губаренка за участю С. Турчака: опера «Мамаї» та балет «Камінний володар». Ці твори викликали ентузіазм критики. Вольова енергія та щедра емоційність диригента захоплювали слухачів. Він блискавично входив у новий стан і вимагав того самого від акторів і оркестру. Особливо добре йому вдавалися «примхливі моменти», раптові зміни настрою, несподівані переходи, на які така багата музика В. Губаренка [27].

У 60-70-х рр. XX ст. вийшли одні з найкращих художньо-документальних творів, присвячених подіям Висунської та Баштанської республік. Їх авторами були журналісти і письменники А. Сірош [28], Д. Педанюк [29], О. Сизоненко [30].

У степовій Новоолександрівці Баштанського району народився відомий український письменник, лауреат Державної премії УРСР

ім. Т.Г. Шевченка (1984 р. за роман-трилогію «Степ») Лауреат премії ім. Ю. Яновського (1987 р.) Сизоненко Олександр Олександрович. Життя письменника завжди було не з легких. Він писав про омріяний степ і коней на вигоні, про кавуни і славну Баштанку, несходимі степові дороги, про багатостраждальну Новоолександрівку, про те, як розкуркулювали сусідів, як забрали батька. І про себе – тактовно, з повагою до читача. Письменник має щасливу творчу долю: дев'ять романів, трохи більше повістей, десятки оповідань чи не у тридцяти книжках дійшли до читача. Багато з них перекладено російською, польською, болгарською, німецькою, англійською, естонською, казахською, таджицькою та іншими мовами [31]. Проте однією з найулюбленіших є невеличка книжка «Підняті обрії», де висвітлені події Баштанської республіки.

Таким чином, значимість повстанських осередків – Висунської та Баштанської республік знайшла своє втілення у прозі, драматургії, музиці та кіномистецтві, як прояв справжнього незламного духу українського селянства.